

הקרבה, מחאה ומשמעות: עיון בטקסטים של שתי אימהות שכולות, רבקה גובר ומנואלה דבירי

דורית יוסף

מבוא

מצבנו המיוחד חייב אותנו לתפוס את משמעות החיים בתור שליחות. חיים אשר שולם בעדם מחיר לא ישוער כיצד ניתן לחיותם אם לא בחזקת שליחות (רבקה גובר).¹

באותו רגע ידעתי שאני לא אעבור בשקט על המוות של הבן שלי. זאת אומרת ידעתי שנפתחה בעבורי הזדמנות להגיד דברים שבמקרים אחרים אף אחד לא היה בא להקשיב לי אם אני הייתי אומרת אותם. ידעתי שמאותו הרגע תהיה לי אפשרות להשמיע קול ושאני אשמיע אותו (מנואלה דבירי).²

רבקה גובר ומנואלה דבירי הן שתי אימהות ששכלו את בניהן במלחמות ישראל. במאמר זה אדון באישיותן, בפעולותיהן ובאופן שבו כל אחת מהן נתנה משמעות לחייה לאחר השכול.

---

* מאמר זה מתבסס על עבודת מוסמך בתכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בר-אילן. תודתי העמוקה לד"ר אלישבע באומגרטן, מנחת העבודה, על סיועה, הדרכתה ותמיכתה במהלך כתיבת מאמר זה.

1 ר' גובר, רק שביל, רמת-גן 1970, עמ' 55.

2 מ' דבירי, 'למען הילדים', סרט טלוויזיה דוקומנטרי, הוצג בערוץ 8 בספטמבר 2005.

רבקה גובר שכלה את בניה אפרים וצבי במלחמת תש"ח.³ בשנים שלאחר מכן נודעה בכינוי 'אם הבנים' והפכה לסמל של אימהות ציונית. מנואלה דבירי שכלה את בנה יוני בשנת 1998 על אדמת לבנון, ולאחר מכן החלה בפעילות למען יציאת צה"ל מלבנון והייתה לאחת הדמויות המרכזיות במאבק זה ובפעולות ההתנגדות לכיבוש בכלל. ההתבטאויות שלעיל מלמדות על ההחלטה שהחליטה כל אחת מהן לחיות חיים בעלי משמעות דווקא מתוך השכול ובעקבותיו.⁴ שתייהן מצאו משמעות זו בכתיבה ובפעילות הציבורית.

גובר ודבירי חוו עקב השכול משבר שאיים למוטט את עולמן. ההתמודדות עם האבדן באמצעות עשייה הנותנת משמעות לחיים אינה ייחודית להן: מותו של ילד, בעיקר של בן או בת בוגרים, נתפס כאחד האירועים הקשים ביותר – אירוע שמלווה את האדם כל חייו, משפיע עליו השפעה עמוקה ומעורר אותו, בדרך כלל, להתבונן התבוננות רפלקסיבית על חייו, אמונותיו, דעותיו ומעשיו עד אותה עת ולא פעם לערוך בהם שינויים.⁵ תגובותיהם של הורים שכולים לאבדן שונות מאוד זו מזו.⁶ לצד מחקרים שנמצא בהם כי האבדן היה להורים אירוע שקשה ביותר,

3 השאלה אם העובדה שגובר איבדה שני בנים השפיעה על פעולותיה ותגובותיה היא שאלה מתבקשת, אך לא תידון במאמר זה בשל קוצר היריעה.

4 אין בכונותי לטעון שחיהן היו חסרי משמעות לפני השכול אלא להראות כיצד עיצבו את חייהן לאחר השכול, ולהציג את נחישותן לחיות חיים בעלי משמעות בנסיבות שעולות להביא אפילו לאבדן הרצון לחיות. יתרה מזאת, גובר הייתה מוכרת בציבור עוד לפני השכול. בין היתר, היא נמנתה עם פעילות 'ארגון אימהות עובדות', והייתה בין הנשים הבודדות שבהיותן אימהות לילדים התגייסו לצבא הבריטי. אולם העיסוק בכלל פעולותיה של גובר, לפני השכול וגם אחריו, חורג ממסגרת מאמרי זה.

5 ש' רובין, 'על החיים לאחר אובדן בנים במלחמות ישראל: רקע ומחקר עם המודל הדו מסלולי של השכול', פסיכולוגיה, ה' 1 (תשנ"ה), עמ' 70-83; ג' טמיר, 'הסתגלות לאורך זמן של הורים שכולים בישראל', ר' מלקינסון, ש' רובין וא' ויצטום (עורכים), אובדן ושכול בחברה הישראלית, ירושלים 1993, עמ' 225-228; M. Weiss, 'The Bereaved Parent's Position', *Current Perspectives on Aging and the Life Style*, 3 (1989), pp. 276-277; T. A. Rando (ed.), *Parental Loss of a Child*, Champaign, Illinois 1986, pp. 3-45

6 ק' גינזבורג, י' גירון וז' סולמוון, 'דפוסי תגובות אבל בקרב הורים שכולים', מגמות, מא, 4 (2002), עמ' 577.

ולעתים בלתי אפשרי, להתאושש ממנו,⁷ יש מחקרים המראים כי הורים שכולים מצאו טעם ומשמעות בחייהם שלאחר האבדן.⁸

שתי האימהות השכולות הנידונות במאמר זה מצאו בכתיבה ובפעילות הציבורית מקור של כוח ושל משמעות לאחר השכול. עם זאת, כל אחת מהן שייכת לדור אחר, שלו תרבות וערכים אחרים: גובר פעלה בשנים הראשונות לקיומה של המדינה אך עסקה בפעילות ציבורית גם קודם לכן; היא שייכת לדור שהונחה על ידי האידיאולוגיה הציונית ותפס אותה כקול הלגיטימי היחיד. דבירי פעלה בשנות התשעים של המאה העשרים – שנים שבהן הסוגיות שעל סדר היום הציבורי היו השהות של צה"ל על אדמת לבנון והמחאה שבאה בעקבותיה, ובהן גם התערער האתוס הציוני והתאפשרה העלאתם של קולות נוספים. שתי האימהות שונות זו מזו באופן שבו כל אחת מהן הבינה ופירשה את הערכים הציוניים ואת אתוס השכול, והבדל זה מקורו לא רק באישיותן אלא במידה רבה בסביבה הערכית והתרבותית שלהן. הבדל נוסף ביניהן הוא האופן שבו כל אחת מהן הביאה לידי ביטוי את אימהותה (שהשכול כבר הוטבע בה); גם זהות זו, כמו השכול, היא תלוית תרבות והקשר ומתעצבת בדרכים שונות, על פי התקופה וערכי הסביבה החברתית.⁹

בחינת חייהן של שתי הנשים לאחר השכול והאופן שבו נתנו משמעות לחייהן במסגרת החברתית וההיסטורית הרלוונטית לכל אחת מהן מאפשרת, בצד ההתבוננות בסיפוריהן האישיים, התבוננות בפניה של החברה הישראלית ובשינויים שחלו בה בתחומים אימהות, שכול ומגדר.

אדון בפעילותן של גובר ודבירי באמצעות הטקסטים שכתבו לאחר השכול. בשלב זה אי-אפשר לראות אותן רק כאימהות. זהות זו שלהן מושפעת מהשכול וחתומה בחותמו, וקשה, אולי בלתי אפשרי, להפריד בין השניים. לכן הדיון באימהותן של

7 ר' פלוריאן, 'משמעות ומטרה בחיים אצל הורים ששכלו את בנם בעת שירותו הצבאי', חברה ורווחה, ז (1987), עמ' 250, וכן ראו: סקירת המחקר המובאת שם, בעמ' 244; א' ויצטום, נפש אבל ושכול, תל-אביב 2004, עמ' 61, 68; רובין (לעיל, הערה 5), עמ' 70–78.

8 לדוגמה ה' שאיאן, 'פעולה למען פיוס פוליטי והשפעתה על משמעות החיים בקרב הורים שכולים שילדם נהרג', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2003, עמ' 128–129; וייס (לעיל, הערה 5), עמ' 269–280.

9 בהמשך אפרט עוד בסוגיות הציונות, הלאום והאימהות, והשינויים שחלו בהן.

גובר ודברי הוא בהכרח דיון בשכול. למרות זאת, מצאתי לנכון להפריד מבחינה מתודולוגית בין שתי זהויות אלו. לפיכך, לאחר סקירה תמציתית של קורות חייהן של הנשים ודיון בסוגת הכתיבה שלהן, אדון באימהות, שהיא ה'יש', ואתמקד באופן שבו הנשים תופסות את משמעות היותן אימהות בכלל ואימהות שכולות בפרט, משמרות את זהותן כאימהות לאחר השכול ואפילו מרחיבות אותה. לאחר מכן אדון בשכול עצמו, ה'אין', ודיון זה יתמקד בעימות עם האבל, הכאב והחוסר. בחלקו האחרון של המאמר אראה כיצד מתוך ה'יש' ובאמצעות ההתמודדות עם ה'אין' יצרו שתי הנשים חיים של משמעות לאחר השכול.

פרטים ביוגרפיים

רבקה גובר נולדה באוקראינה בשנת 1902 למשפחה יהודית מסורתית. בשנות התבגרותה התרחשה המהפכה הרוסית, והיא נחשפה לסוציאליזם ולציונות. בשנת 1925 עלתה עם בן זוגה מרדכי לארץ. בני הזוג היו מאנשי ההתיישבות העובדת וממקימי כפר ביל"ו, ובהמשך עברו לכפר ורבורג. רוב חייה הבוגרים עסקה גובר בהוראה, בחינוך ובפעילות ציבורית – בעיקר בקליטת העלייה ההמונית. גובר זכתה להכרה על פעלה בדרכים רבות. היא קיבלה כמה פרסים, ובהם פרס האימהות, שהוענק לה בשנת 1961,¹⁰ ופרס ישראל, שהוענק לה בשנת 1976 על תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה; מדינת ישראל גם הוציאה בול ועליו דיוקנה; רחובות בערים שונות בארץ נקראים על שמה.

לאחר שלושה ריונות כושלים ילדה גובר את אפרים, צבי וחיה.¹¹ שני הבנים נפלו במלחמת תש"ח, בתוך שלושה חודשים: אפרים נפל ביום 26 במרס 1948 וצבי נפל

10 פרס ממלכתי שהוענק בשנים אלו.

11 אפרים נולד ב-28.11.1927, צבי נולד ב-16.5.1931, חיה היא ילידת 1938. בניגוד לסיפורים הרבים על הבנים, גובר כמעט לא כתבה על חיה ולא העניקה לה תפקיד אידיאולוגי של מקבילתו הנשית של הצבר. במשפט אחד ציינה כיצד הייתה רוצה לראות אותה בבגרותה, ומשפט זה מצביע על האופן שבו תפסה את האישה הציונית: אישה שהיא אמנם חזקה, אך אינה עומדת בזכות עצמה, וכוחה מבוסס על מעמדה ביחס לגבר: 'אשה כנה וחזקה, אשה שאינה מזילה דמעות בפני גבר ואינה מרפה את ידי' (ר' גובר, עם הבנים, תל-אביב 1953, עמ' 33). את התפקיד האידיאולוגי של אישה ציונית המקבילה לגבר הצבר גובר ייחסה באופן מובהק יותר לאסתר. יחסה החם של גובר לאסתר וכתובתה על צעירה זו, בת למשפחת עולים שגידלה בביתה כבת מאז הייתה בת שבע, לעומת הכתיבה המועטה על בתה חיה, הוא נושא מעניין כשלעצמו, אך לא ארחיב בו במאמר זה.

ביום 8 ביולי 1948. כאמור, גובר הייתה פעילה בציבור גם לפני השכול, אולם לאחר נפילת הבנים התעצמה פעילותה. היא עסקה בחינוך ובעלייה, עקרה עם משפחתה לחבל לכיש, הקימה וניהלה שם בית ספר לילדי העולים תושבי האזור ואף אימצה באופן בלתי פורמלי את אסתר, בת עולים מהודו, וגידלה אותה כבת. במקביל החלה לכתוב ולפרסם. היא המשיכה לעסוק בכתיבה בשלושים השנים שלאחר מכן, עד סמוך לפטירתה בשנת 1981. גובר הייתה מוכרת כ'אם הבנים', כינוי שהעניק לה בן-גוריון לאחר שקרא את ספר ההנצחה לבנים שנפלו, ספר האחים.¹² גובר הפכה לא רק לסמל של אימהות, אלא לסמל של אימהות נכונה – אם שחינכה את בניה לאורם של ערכים לאומיים: ערך הציונות וערך הקרבת החיים למען המולדת. כפי שעולה מהאמור לעיל, חייה של גובר היו עשירים ורצופי מעשים יוצאי דופן.

מנואלה דבירי נולדה באיטליה למשפחה יהודית מסורתית-ציונית. לאחר מלחמת ששת הימים, כשהיא בת תשע-עשרה, עלתה לארץ ממניעים ציוניים. דבירי החילונית נישאה בארץ לאברהם הדתי, וכל אחד מהם שמר על אמונתו ועל אורח חייו. דבירי שכלה את יוני, הצעיר בשלושת ילדיה, בלבנון ב-26 בפברואר 1998. לאחר השכול פנתה דבירי לפעילות פוליטית ולכתיבה, תחומים שלא עסקה בהם קודם לכן. היא פרסמה קובץ סיפורים,¹³ ולאחר מכן עסקה בכתיבה פובליציסטית פוליטית. בתחילה נגעה כתיבתה אך ורק לפעילות הציבורית למען היציאה מלבנון, שהחלה בה לאחר נפילת בנה; בהמשך, לאחר היציאה מלבנון במאי 2000, ייחדה את פעילותה וכתבתה לחתירה לשלום. דבירי אף פעילה בכמה ארגוני שלום, ובהם ארגון ששם לו למטרה לאפשר טיפול רפואי בילדים פלסטינים חולים, בעיקר חולי לב.¹⁴

סוגת הכתיבה: טקסטים אישיים אוטוביוגרפיים

הבסיס למאמר זה הוא כתיבתן של שתי הנשים – כתיבה שבה החלו, כמו רבים

12 מכתבו של בן-גוריון לגובר, שבו מופיע כינוי זה, פורסם בפתח ספר האחים, במהדורה הרביעית שלו.

13 מ' דבירי, ביצה של שוקולד, תל-אביב 2000. הספר פורסם גם באיטליה.

14 גם בנוגע לדבירי, כמו לגבי גובר, לא אעסוק במאמרי בכל תחומי פעילותה וחייה.

אחרים, בעקבות מפנה בחייהן.¹⁵ הספר הראשון פרי עטה של גובר שפורסם היה ספר האחים (1950). בספר זה מופיעים גם קטעים שכתבו הבנים שנפלו, והוא יועד מראש להיות ספר הנצחה. אחריו פרסמה ספרים נוספים, ובהם כתבה את זיכרונותיה.¹⁶ דבירי עסקה בכתיבה פובליציסטית, ורוב הטקסטים שלה התפרסמו בעיתון מעריב בשנים 1999–2003.¹⁷

בתחום המחקר ההיסטורי מקובל כיום לראות בטקסטים אישיים ביוגרפיים מקור ראוי להבנת החברה והתקופה שבהן נכתבו.¹⁸ לפיכך, הטקסטים שכתבו דבירי וגובר לא רק מציגים את סיפורן האישי של שתי הנשים אלא גם משקפים ערכים של קבוצות ויחידים בחברה בישראל ושינויים שחלו בחברה זו במשך השנים. מכתבתה של גובר עולה תמונה של הערכים האידיאליים שהמסד החברתי,

T. H. Adelman, 'Self, Other and Community: Jewish Women's 15
Autobiography', *Nashim*, 7 (2004), p. 117

16 ספריה של רבקה גובר: ספר האחים, תל-אביב 1950; עם הבנים (לעיל, הערה 11) – ספרים אלו עוסקים בעיקר בחוויות האימהות ובוזהותה הציונית של גובר. ספר נוסף עוסק בחוויותיה מתקופת התנדבותה בחבל לכיש: אל משואות לכיש, תל-אביב 1969. ספרים נוספים: רק שביל (לעיל, הערה 1); מורשה להנחיל, ירושלים 1979. שני הספרים האחרונים עוסקים בעיקר בזיכרונותיה המוקדמים, מתקופת הילדות והנערות.

17 הטקסטים פורסמו בדרך כלל אחת לשבועיים. הסתמכתי על גרסת האינטרנט של העיתון: http://www.nrg.co.il/online/HP_0.html. כמה מהטקסטים שפורסמו במעריב פורסמו במקביל באתר האינטרנט 'הגדה השמאלית', <http://www.hagada.org.il>, אתר של קבוצה שמזוהה כשמאלנית.

18 א"ש ניומן, 'המסע הלילי: מפגשים בין עולים למקומם החדש', ד' עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים 1996, עמ' 287; R. Franzosi, 'Narrative Analysis – or Why (and How) Sociologists Should Be Interested in Narratives', *Annual Review of Sociology*, 24 (1998), pp. 548–550; D. P. McAdams, 'The Case for Unity in the (Post) Modern Self: A Modest Plea', R. D. Ashmore and L. Jussim (eds.), *Self and Identity: Fundamental Issues*, New York 1997, p. 64; S. E Chase, 'Taking Narrative Seriously: Consequences for Method and Theory in Interview Studies', R. Josselson and A. Lieblich (eds.), *Interpreting Experience: The Narrative Study of Lives*, III, Thousand Oaks 1995, pp. 2, 20–22; G. Bacon, 'Introduction', *Nashim*, 7 (2004), p. 7; K. J. Gergen and M. M. Gergen, 'Narrative and the Self as Relationship', L. Berkowitz (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, XXI, San Diego 1988, pp. 28–32; L. Stanley and S. Wise, 'Method, Methodology and Epistemology in Feminist Research Processes: Women's Autobiography', L. Stanley (ed.), *Feminist Praxis*, London 1990, p. 43. עמ' 116–117.

שאליו השתייכה, ביקש להנחיל בשנים אלו לציבור. מכתיבתה של דבירי מתקבלת תמונה חלקית של הערכים שרווחו בחברה הישראלית בשנים האחרונות ושל השינויים שחלו בעולם הערכים של קבוצות בחברה זו.

עם זאת, כבכל כתיבה אישית, יש בטקסטים של גובר ודבירי הטיות, הנובעות מהסובייקטיביות של הכותבות, ממגבלות הזיכרון האנושי, מהרצון לשחזר את הסיפור בהתאם לאירועים מאוחרים יותר ומהצורך להצדיקו ולשלב בניסיון החיים הכולל; כל אלו מניעים את הכותבות בהחלטותיהן מה לכתוב ומה לא לכתוב, מה לזכור וממה להתעלם.¹⁹ נוסף על כך, יש לטקסטים של גובר ודבירי מאפיינים נוספים המחייבים זהירות בהסתמכות עליהם כעל מקורות היסטוריים: שתי הנשים ייעדו מראש את כתיבתן לפרסום בציבור ושתייהן ביקשו להשפיע על קוראיהן. גובר ראתה בספריה כלי מחנך, אמצעי להעברת מסרים ציוניים חינוכיים. הקהל שאליו כיוונה את רעיונותיה היה ציבור יהודי בארץ ובתפוצות, שבעיני גובר היה שותף בפועל או בכוח לחזון הציוני. דבירי ביקשה להשפיע על סדר היום הציבורי, בתחילה בכל הקשור לנסיגה מלבנון ובהמשך בנושאים הנוגעים לשלום. הבמה שבה בחרה לפרסם את רוב הטקסטים שכתבה, העיתון מעריב, מעידה שכיוונה את הטקסטים שלה לאוכלוסייה רחבה, למרכז החברתי ולא לקבוצות שוליים. מטרות הכתיבה, וכן קהלי היעד, היו לנגד עיני הכותבות, ובוודאי היה להם משקל בבחירת נושאי הכתיבה ואופן הכתיבה.

משך הזמן שבו עסקה כל אחת מהנשים בכתיבה ובפעילות חשוב אף הוא לניתוח שלהן. גובר כתבה במשך כשלושים שנה (מתחילת שנות החמישים ועד סוף שנות השבעים של המאה העשרים), ואילו הטקסטים של דבירי נכתבו במשך ארבע שנים בלבד. לפיכך, באמצעות הטקסטים של גובר אפשר לבחון שינויים חברתיים ושינויים אישיים שהתרחשו על פני זמן ממושך, ואילו הטקסטים של דבירי, שנכתבו כולם בפרק זמן קצר והתייחסו ל'עבר' קרוב מאוד, אינם מאפשרים בחינה כזאת. לעומת זאת, בטקסטים של דבירי באים לידי ביטוי

D. Middleton and D. Edwards (eds.), *Collective Remembering*, London 1990, 19 pp. 9–10; E. Baumgarten, 'As Families Remember: Holocaust Memoirs and Their Transmission', N. Harrowitz and B. Hyams (eds.), *Jews and Gender*, P. Alasuutari, 'The ;117–116 עמ' (לעיל, הערה 15), London 2000, p. 282 Discursive Construction of Personality', A. Lieblich and R. Josselson (eds.), *The Narrative Study of Lives*, V, Thousand Oaks 1997, p. 11

נושאים אקטואליים ועניינים שעל סדר היום הציבורי במידה רבה יותר מאשר בכתיבתה של גובר.

לנוכח האמור, ומאחר שמדובר בשתי נשים בלבד, יש להיזהר מהכללות וממסקנות גורפות על החברה הישראלית בתקופות הללו. אף לא אחת מהנשים, כפרט, אינה יכולה לשקף את כל החברה, והיא אינה דמות מייצגת. אימהות רבות שכלו את בניהן במלחמות, ורק אחדות מהן יצאו לפעילות ציבורית בעקבות אירוע זה. לא כולן היו 'אם הבנים' ולא כולן נרתמו למחאה על מוות שנתפט כמיותר.

ואכן, ענייני אינו הסקת מסקנות היסטוריות כוללות אלא מיקוד המבט בשתי הנשים ובבחינת קשרי הגומלין בין האופן שבו חיו את חייהן לאחר השכול ובין החברה, בהקשר של התקופה הרלוונטית לכל אחת מהן. מנקודת מבט זו, ההטיות והמגבלות שצוינו לעיל מסייעות להבנת אישיותה הייחודית של כל אחת מהנשים, קשרי הגומלין שנוצרו בינה ובין החברה והאופן שבו בנתה את דמותה ואת זהותה ונתנה משמעות לחייה לאחר השכול.²⁰ כלומר, מנקודת מבט זו, ההטיות והמגבלות שצוינו לעיל הן למעשה כלים מועילים ביותר.

בניגוד לגובר, שפרסמה ספרים אוטוביוגרפיים, דבירי עסקה בכתיבה עיתונאית, ומתעוררת השאלה כיצד אפשר להתייחס לטקסטים שלה כאל כתיבה אוטוביוגרפית. אמנם לכאורה קשה ללמוד מכתובה עיתונאית על זהותה ואישיותה של הכותב, אולם הטקסטים של דבירי מגוונים, ובצד רעיונותיה ודעותיה מובאים בהם גם הסיפור האישי שלה, התנסויותיה וזיכרונותיה. לפיכך, בשל הנימה האישית והמאפיינים האוטוביוגרפיים והסיפוריים הרבים במקורות אלו, ובהתאם

20 על הקשר בין 'סיפור' ובין 'זהות' ראו: L. Valensi and N. Wachtel, *Jewish Memories*, R. L. L. Translated from the French by B. Harshav, Berkeley 1991, p. 5; Ochberg, 'Interpreting Life Stories', R. Josselson (ed.), *Ethics and Process: The Narrative Study of Lives*, IV, Thousand Oaks 1996, p. 126; E. Sivan, 'Private Pain and Public Remembrance in Israel', J. Winter and E. Sivan (eds.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge 1999, p.

לנטייה העכשווית להגמיש את גבולות הסוגה האוטוביוגרפית,²¹ אתייחס להלן גם לכתיבתה של דברי כאל כתיבה אישית.

ה'ש': אימהות כמנוף לפעילות

כאמור, את התכנים שיצקו גובר ודברי לתפקידן כאימהות (וליתר דיוק, כאימהות שכולות) יש להבין רק על רקע הנסיבות והתקופה ובהקשר החברתי והתרבותי של כל אחת מהן. שהרי האימהות – מכלול הפרקטיקות האימהיות – היא תלוית תרבות ומשתנה מעת לעת,²² ומושפעת גם משינויים באתוס הציוני ובאתוס השכול, כפי שיורחב להלן.

גובר הייתה לאם בשנים שבהן האידאולוגיה הציונית הייתה בשיאה, ותפיסת האימהות שלה עוצבה על פי אידאולוגיה זו. במרכז של הציונות עמדו בשנים אלו החזון הלאומי להקמת המדינה והרעיון שהיא תיקנה בכוח. תפיסה זו, שאכנה להלן 'התפיסה הביטחונית',²³ גובשה בשנים שקדמו להקמת המדינה, חוזקה

21 L. Gilmore, 'The Mark of Autobiography: Postmodernism, Autobiography and Genre', K. Ashley, L. Gilmore, and G. Peters (eds.), *Autobiography and Postmodernism*, Boston 1994, p. 6

22 לא תמיד קל להבין את מהותה המשתנה ותלוית התרבות של האימהות, שנתפסת כדבר טבעי. ראו: N. Chodorow, *The Reproducing of Mothering*, Berkeley 1978, p. 34; S. Ruddick, 'Rethinking "Maternal Politics"', A. Jetter, A. Orleck, and D. Taylor (eds.), *The Politics of Motherhood; Activist Voices from Left to Right*, London 1997, pp. 369–381; P. Diquinzio, *The Impossibility of Motherhood*, New York 1999, pp. 243–244; א' רייץ, 'ילוד אשה, (תרגמה כ' גיא) תל-אביב 1989, עמ' 42–70. עם זאת, יש השקפות ותאוריות אחרות, שנקודות המוצא שלהן שונות, פסיכולוגיות או סוציובולוגיות.

23 האידאולוגיה הציונית עוצבה כדפוס מיליטריסטי וגברי. ראו: סיון, כאב פרטי וזיכרון ציבורי (לעיל, הערה 20), עמ' 180; מ' גלזמן, 'הכמיהה להטרסקסואליות', תיאוריה וביקורת, 11 (1997), עמ' 149; א' רובינשטיין, 'להיות עם חפשי, ירושלים 1977, עמ' 134; א' שפירא, 'ההליכה על קו האופק, תל-אביב 1980, עמ' 70–71; ב' קימרינג, 'מיליטריזם בחברה הישראלית', תיאוריה וביקורת, 4 (1993), עמ' 129–131; א' בן אליעזר, 'האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (1999), עמ' 62; הנ"ל, 'אומה במדים ומלחמה: ישראל בשנותיה הראשונות', זמנים, 49 (1994), עמ' 52–53; ע' אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב 1997, עמ' 334; M. Furman, 'Army and War: Collective Narratives of Early Childhood', E. Lomsky-Feder and E. Ben-Ari (eds.), *The Military and Militarism in Israeli Society*, Albany 1999, pp. 142,

והועצמה לאחר השואה ומלחמת תש"ח²⁴ והייתה דומיננטית לפחות בשני העשורים הראשונים של המדינה.

על פי התפיסה הביטחונית הציפייה מהגברים היא להגן על המולדת וללחום למענה, ואילו ייעודן הלאומי של הנשים (כמו ייעודן של נשים בחברות לאומיות אחרות) הוא האימהות – הולדת הילדים לאומה החדשה וחינוכם לאור ערכיה של אומה זו, לרבות ערך ההקרבה למען הלאום.²⁵ אין להסיק מכך שלנשים לא היה כלל תפקיד בלאומיות הציונית, ואמנם היו נשים שהשתתפו במשימות קרביות ממש, אך אלה היו היוצאות מהכלל. העמקתה של התפיסה הביטחונית בשנות

162. יש חוקרים המשתמשים במונח הדומה 'מיליטריזם'. למשל, לטענת סינתיה אנו מיליטריזם הוא תהליך מובנה, מודע, מתוכנן, שבו דבר מה הופך לנשלט על ידי הצבא כמוסד או על ידי קריטריונים צבאיים ונעשה לתלוי בהם או שואב את כוחו מהם; ראו: C. Enloe, *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*, Berkeley 2000, p. 291. יש הבדלים מסוימים בין הפרשנויות לשני המושגים, אך הם אינם רלוונטיים למאמר זה.

24 בן אליעזר, האם מתהווה חברה אזרחית בישראל, שם, עמ' 62; הנ"ל, אומה במדים ומלחמה, שם, עמ' 53–55, 64.

25 נ' ברקוביץ, 'אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל', סוציולוגיה ישראלית, ב (1999), עמ' 278, 284; 'ית באומל', הנצחה נשים באנדרטות לזכר הנופלים, מ' שילה, ר' קרק וג' חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות, ירושלים 2001, עמ' 441, 453–454; ס' פוגל ביז'אוי, 'הלאמת אימהות בעידן התקשורת', חקרי מגדר בארץ, 10–11 (2002), עמ' 30–32; ד' זורעאלי, 'מגדור בשירות הצבאי בצה"ל', תיאוריה וביקורת, 14 (1999), עמ' 90–91; S. Stoller Lis, "'Mothers Birth the Nation": The Social Construction of Zionist Motherhood in War Time in Israeli Parents' Manuals', *Nashim*, 6 (2003), pp. 104, 113; G. Shafir and Y. Peled, 'Citizenship and Stratification in an Ethnic Democracy', *Ethnic and Racial Studies*, 21 (1998), p. 415. כתפקיד לאומי בקרב לאומים שונים וכן על השימוש בה לקידום מטרות פוליטיות שונות זו מזו ואף מנגודות זו לזו ראו: J. Nagel, 'Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations', *Ethnic and Racial Studies*, 21 (1998), pp. 253–255; Y. Zerubavel, *Recovered*; עמ' 247, 248, 254, 256, 299; N. Yuval-Davis, 'Nationalism, Feminism and Gender Relations', M. Guiberhau and J. Hutchinson (eds.), *Understanding Nationalism*, Cambridge 2001, p. 128; idem, *Gender and Nation*, London 1997, pp. 23–29, 123; ת' אלאור, "'משילה לא רואים את איסלנד": ארוע רחלים, אלפיים, (1993), עמ' 59, 77; י' זורובל, 'קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיה ההקרבה הפטריוטית בישראל', א' בן עמוס וד' בר-טל (עורכים), פטריוטיות: אוהבים אותך מולדת, תל-אביב 2004, עמ' 82.

החמישים הביאה גם להעמקת הבידול והאי־שוויון המגדרי – בשל התפשטות כוחו והשפעתו של הצבא, מוסד ממוגדר מטבעו, גם לתחומים אזרחיים,²⁶ ובאמצעות יצירת מערכת חינוך התומכת בתפיסה הביטחונית ובהבניות המגדריות שבבסיסה.²⁷ בשנים אלו השתרשה רטוריקה של 'שונה אבל שווה', שלפיה גברים ונשים נושאים במעמסה הביטחונית, אבל כל אחד מהמינים, עקב ההבדלים הביולוגיים ביניהם, מקבל עליו תפקיד אחר.²⁸ אידאולוגיה זו עלתה בקנה אחד עם ערכי החברה המסורתית היהודית, שעל פיהם תפקידה המרכזי של האישה הוא האימהות.²⁹

אם בשל השפעות החינוך והסביבה ואם בשל הקשיים המרובים שחוותה עד שהייתה לאם, האימהות הייתה חשובה לגובר יותר מכול. אפרים בכורה נולד לאחר שלושה הריונות שלא הסתיימו בלידת ילד חי. כך סיכמה גובר תקופה זו: 'הייתה לי הכנה קשה וארוכה מאוד עד שזכיתי באמהות מאושרת'.³⁰ כאשר נשאלה אם הייתה מעדיפה להיות עקרה או ללדת את הבנים ולאבדם השיבה: 'חילול קודש הוא לי מחשבה כזו. חיי היו לבור מאפליה ללא זכרם המאיר'.³¹ לא פלא, אם כן, שהסיפור הפותח את הספר עם הבנים, הספר הראשון שכולו פרי עטה של גובר, הוא סיפור לידתו של אפרים, ושגם בהמשך נסב חלק גדול מכתבתה על האימהות.³²

אימהותה של גובר היא אימהות לאומית אידאולוגית. היא יישמה במלואם את התכתיבים הממסדיים בדבר דמותה ותפקידה של האם הציונית. היא עיצבה את דמותה כאם ציונית באמצעות הבנים, תוך עירוב בין האימהות הפרטית לאימהות

26 ח' גור ור' מזלי, 'גבר ואשה, מלחמה ושלוש', פנים – כתב עת לתרבות, 17 (2001), עמ' 51–59; יזרעאלי, שם, עמ' 103–104; א' ששון־לוי, 'חתרנות בתוך דיכוי: הבניית זהויות מגדריות של חיילות בתפקידים גבריים', י' עצמון (עורכת), התשמע קולי, תל־אביב 2001, עמ' 288–297; פורמן (לעיל, הערה 23).

27 גור ומזלי, שם, עמ' 55.

28 יזרעאלי (לעיל, הערה 25), עמ' 90–91.

29 על מקומה של האם היהודייה במסורת ראו: פ' היימן, האשה היהודיה בסבך הקידמה: מקומה ויצוגה בעת החדשה, ירושלים 1995, עמ' 30.

30 גובר, מורשה להנחיל (לעיל, הערה 16), עמ' 128.

31 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 91.

32 קדם לו ספר האחים, אך חלקים גדולים ממנו הם מפרי עטם של הבנים שנפלו. סיפור לידתו של אפרים מופיע ככתבו וכלשונו כבר בספר האחים (לעיל, הערה 16), עמ' 251.

הציבורית.³³ מסיפוריה על הבנים, ובעיקר על אפרים, משתקפת דמות הצבר – הדמות האידאלית, המנוגדת לדמות היהודי הגלותי, שבה מגולמים ערכי הציונות.³⁴ הזדהות זו של גובר עם הערכים שהצבר דוגל בהם באה לידי ביטוי כבר בשיר ערש שכתבה בשנת 1933, אשר פותח את ספרה עם הבנים:

במכורה נולד הבן / כנטע משתרש בניר / ידע חרש ידע הגן / שפתו
טבעית ניבו כשיר / בבוא היום יתן האות / היה מוכן ילדי התם / להיות
מגשים חלום דורות / נומה בני לבי לא נם.³⁵

כל ערכי הציונות מגולמים באותו בן צעיר שבשיר: נולד במכורה, קשור לקרקע, מוכן להגן על עצמו ומהווה את התקווה לעתיד. בניגוד להוריו, שהם תוצר של הגולה, אפרים, יליד הארץ, היה אתלט, חזק, נלחם ומגן: 'איני יודעת מאין באה לו נטייה זאת, כי להורים לא היה כל שיח ושיג בענייני תרבות הגוף. גם לענייני "ההגנה" נכנס אפרים כאילו מלידה ומבטן. ומה פלא, הילדים גדלו לקול שריקות הכדורים'.³⁶ כמו הציוני האידאלי, אפרים היה חקלאי, קשור לאדמה.³⁷ התפיסה הביטחונית וסמליה היו אף הם חלק בלתי נפרד מזהותו, בחייו ובמותו: 'אפרים שהיה רגיל מנערותו לנעליים צבאיות כבדות (בהן גם הורידוהו אלי קבר) היה מחתל את רגליו גם בזמן עבודתו במשק באותה דרך שהורגל בה בהיות בצבא [...]'.³⁸ גם תכונות האופי המיוחדות לצבר מופיעות בתיאור דמותו של אפרים: אומץ לב, לעתים עד כדי פזיזות והתגרות בסכנות. כאשר נפוצה בכפר הידיעה כי באחת החצרות נפלה פצצה שלא התפוצצה, הרים אפרים בידי את החפץ, אף

33 דפוס זה אופייני, לפי מרגלית שילה, לסיפוריהן של הנשים הארץ-ישראליות, במובן זה שנשים אלו תפסו את הבית הפרטי ואת העשייה הציבורית כמהות אחת ועירבו בין הספרה הפרטית לספרה הציבורית; ראו: מ' שילה, 'פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית הררי כותבות אוטוביוגרפיה', קתדרה, 118 (2006), עמ' 44, 66.

34 גלחמן (לעיל, הערה 23), עמ' 149–155; אלמוג (לעיל, הערה 23), עמ' 128–177; ב' בן אברם וה' ניר, עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות, ירושלים 1995, עמ' 20; ל' הייזלטון, צלע אדם, ירושלים 1978, עמ' 78; רובינשטיין (לעיל, הערה 23); Y. Zerubavel, 'The Mythological "Sabra" and Jewish Past: Trauma, Memory, and Contested Identities', *Israel Studies*, 7, 2 (2002), pp. 115, 118. אזכיר כי לדמות הצבר קדמה דמות החלוץ, שלה מאפיינים דומים רבים, אך כמובן החלוץ אינו יליד הארץ.

35 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), ללא עמוד.

36 שם, עמ' 25.

37 גובר, רק שביל (לעיל, הערה 16), עמ' 51.

38 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 61.

שלא היו לו הניסיון והמומחיות בטיפול בחפצים כאלה. בדיעבד התברר שזו הייתה רקטה עם מצנח: 'אני נדהמתי לשמע סיפורו: היתכן בורות כזו? הוא עצמו שמח מאוד שעלה בידו לא להראות סימני פחד בפני הקהל והעיקר על שחוצפתו הצליחה'.³⁹

אף שרק מעטים תאמו את המודל האידיאלי של הצבר, שימש מודל זה בתהליכי הסוציאליזציה והחינוך והיה כלי להנחלת האידיאולוגיה הציונית.⁴⁰ בהצגתו של אפרים כדמות התואמת כמעט לגמרי את אידאל הצבר הפכה אותו גובר לסמל, לחלק מהמיעוט האליטיסטי שאמור לשמש דוגמה לבני הדור.

לאחר נפילת בניה אימצה גובר את אתוס השכול שהיה חלק מרכזי ובלתי נפרד מהאידיאולוגיה הציונית ומהתרבות והזהות של החברה בישראל ושבמרכזו עמדה הצדקתה של הקרבת החיים במלחמה למען הגשמת החזון הלאומי הציוני.⁴¹ מעבר לנחמה ששאבה בוודאי מהצדקת הקרבן,⁴² לא עמדה בפניה כל בררה אלא להצדיק את המחיר: צעד זה היה המשך ישיר של התפיסה הביטחונית שאימצה ושל הדרך שבה חינכה את בניה כל השנים. רק כך יכלה לתת משמעות וצידוק לחייה שלפני השכול, להצדיק את המשכיות חייה וליצור רצף קוהרנטי בסיפור – סיפור שבו אותם ערכים ציוניים מנחים את אירועי העבר ואת מעשי העתיד ואירועי העבר מחזקים את המחויבות לעתיד.⁴³ לאחר מותם הועלו הבנים לדרגת

39 שם, עמ' 49.

40 אלמוג (לעיל, הערה 23), עמ' 14; זרובבל (לעיל, הערה 34), עמ' 116–117.

41 ע' סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991. פרקטיקות רבות מקושרות עם אתוס השכול. במסגרת מאמר זה אין מקום לדון בכלן. ראו: א' ויצטום ור' מלקינסון, 'שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי', מלקינסון, רובין ויצטום (לעיל, הערה 5), עמ' 231, 241; סיון, כאב פרטי וכאב ציבורי (לעיל, הערה 20), עמ' 189; הנ"ל, 'ההורה השכול כקרבן חי', אלפיים, 16 (1998), עמ' 73; טמיר (לעיל, הערה 5), עמ' 224; זרובבל (לעיל, הערה 25), עמ' 61, 97, 91; ג' ברונשטיין, 'כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול', המשפט, ח (2003), עמ' 185–187; ר' רוזנטל, האם השכול מת? תל-אביב 2001, עמ' 7; ע' זרטל, האומה והמוות, אור-יהודה 2002, עמ' 25; ע' אלמוג, 'אנדרטאות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמילוגי', מגמות, לד, 2 (1991), עמ' 207.

42 על פי סיון, הצדקת המוות והצדקת ההקרבה שרווחו בציבור סיפקו להורים השכולים של דור תש"ח מעטפת חברתית מסוימת של הגנה וניחומים ואף מגן מפני תחושות אחריות ואשמה שחשו בגין חינוך הבנים להקרבה למען המדינה ובגין מותם; ראו: סיון, ההורה השכול כקרבן חי, שם, עמ' 82.

43 מידלטון ואדווארדס (לעיל, הערה 19), עמ' 7, והפניות הביבליוגרפיות שם.

קדושה, בהתאם לרטוריקה של אתוס השכול שהייתה מקובלת בשנים שלאחר מלחמת תש"ח.⁴⁴ אלו הם דברי ההקדמה לספר האחים: 'של נעליך מעל רגליך – על אדמת קודש אתה דורך! זה ספר האחים אשר נפלו גיבורים על במות גאולתנו. בדמם הצעיר הטהור והיקר חתמו זה אחר זה את כתב הברית של חירותנו במולדת'.⁴⁵

וכך כתב בן־גוריון לגובר במכתב שבו כינה אותה 'אם הבנים':

מרגע שקראתי דבריך בספר האחים ידעתי שקמה לנו אם גדולה בישראל, אם שכמוה לא היתה לנו מאות בשנים ואשר דבריה חתומים באות הנצח של תפארת האדם. דורנו לא מכיר אותך עדיין כולו, ובמידה מספקת, אולם מובטחני שבדורות הבאים יבהיקו אור גבורתך האימהית ודבריך הגדולים והנצחיים לכל בני ישראל באשר הם ואולי לא רק להם. אם אימהות כמוך יש בישראל, נוכל לפגוש עתידנו בלב שקט.⁴⁶

העובדה שאת הכינוי 'אם הבנים' ואת המכתב שעוסק במהות האימהות הציונית העניק מי שכיהן כראש הממשלה באותה עת לאם שכולה דווקא, וכן המילים הנשגבות והפתוס שנקט, מצביעים כולם על מסר ממלכתי ברור: התפקיד האימהי הלאומי כולל לא רק אימהות לבנים חיים, אלא אף נכונות להקריב ולהיות אם שכולה.⁴⁷ כך נחקקה גובר בתודעה כסמל של אם ציונית שכולה.

גם הנצחת הבנים, אחת הפרקטיקות המרכזיות בביסוסו ובקיומו של אתוס השכול, חיזקה את דמותה של גובר כסמל האם השכולה. גובר ייחסה חשיבות רבה לכל ביטויי הנצחה, וכאלה היו רבים, ובהם בית הספר בקריית מלאכי שנקרא על שם הבנים, המושב כפר אחים שנקרא על שםם וגם תינוק בכפר שנקרא בשם אפרים; אולם מפעל הנצחה העיקרי והגדול של גובר היה הוצאת ספר האחים

44 סיון, כאב פרטי חיכרון ציבורי (לעיל, הערה 20), עמ' 180.

45 גובר, ספר האחים (לעיל, הערה 16), הקדמה מאת אשר ברש, ללא עמוד.

46 שם, פתיח, ללא עמוד.

47 ברקוביץ (לעיל, הערה 25), עמ' 278, 284; באומל (לעיל, הערה 25), עמ' 441, 453–454; פוגל

ביז'אוי (לעיל, הערה 25), עמ' 31; סטולר ליס (לעיל, הערה 25), עמ' 104, 113, 115.

בשנת 1950.⁴⁸ הוצאת הספר הייתה גם קיום צוואתו של צבי, אשר בטרם נפילתו כתב לידידת המשפחה, הסופרת רבקה אלפר, שיש להדפיס את עזבונו של אפרים. גובר גילתה מכתב זה רק לאחר נפילתו של צבי, והוא שהמריצה להוציא לאור את הספר.⁴⁹

ההנצחה הכתובה הייתה לתופעה נפוצה לאחר מלחמת תש"ח. בשנים אלו נתפרסמו ספרי הנצחה רבים,⁵⁰ ולפיכך לא בקלות יצא הספר לאור: 'היתה זו צורה מקובלת להנצחת זכרם של הנופלים. משפחות שכולות רבות ראו בכך נחמתם [...] ספרים רבים מאותו סוג יצאו באותה שנה ועין הקהל הוקהתה'.⁵¹ רק בעזרת קשריה של גובר יצא לבסוף הספר לאור. הספר זכה להצלחה רבה, נדפס בכמה מהדורות ובהדפסות רבות ואף תורגם לאנגלית בהתנדבות, בזכות זוג מבוגר וסטודנטית תושבי ארצות-הברית, אשר קראו אותו ורצו כי יגיע לצעירים יהודים אמריקנים. הספר תורגם גם לרוסית בשנת 1976, ככל הנראה בעקבות גל העלייה הגדול מרוסיה בראשית שנות השבעים.

הספר היה יקר מאוד לגובר, והיא ראתה בהוצאתו מעשה של לידה ומעין המשך של האימהות שלה. את אלפר ידידתה, שסייעה בהוצאתו לאור של הספר, הציגה בפני בן-גוריון במילים 'האם שאימצה אותם אחר מותם', ואת אשר ברש, עורכו של הספר, כינתה 'אב מאמץ'.⁵² כך תיארה את תחושותיה עם צאת הספר: 'אמרת לי למרדכי: "חג גדול לנו היום, שני לא יהיה לו בכל ימי חיינו, יאה לנו לשתות היום יין"'.⁵³

לספרות ההנצחה שפורסמה לאחר מלחמת תש"ח היה תפקיד מרכזי בעיצוב הזיכרון הקיבוצי. היא ביטאה, חיזקה וקידמה את ערכי האליטה והממסד – את האתוס הציוני, את הרצון ליצור בארץ קולקטיב חדש, את התפיסה הביטחונית ואת הצידוק למות החלל. ההנצחה גם סייעה להתמודד עם האבדן, הן במישור

48 בספר זה קטעים פרי עטם של האחים וגם קטעים פרי עטה של גובר, אשר חלקם הודפסו שנית בספר עם הבנים.

49 גובר, ספר האחים (לעיל, הערה 16), עמ' 242.

50 סיון, כאב פרטי וזיכרון ציבורי (לעיל, הערה 20), עמ' 181.

51 גובר, רק שביל (לעיל, הערה 16), עמ' 118.

52 שם, עמ' 116.

53 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 94.

החברתי הציבורי והן במישור הפרטי.⁵⁴ בספר האחים אכן התקיימו כל הפונקציות האלה. גובר ראתה בספר לא רק מצבת זיכרון למי שכבר איננו ומקור לנחמה עבורה אלא גם כלי חינוכי להפצת המסרים הציוניים. כאשר ביקש המוציא לאור האמריקני לקצרו, התנגדה הסטודנטית שתרגמה אותו לאנגלית, באומרה, כך על פי גובר:

לא יהיה גבול לצערי אם ישמיטו את יומן ילדותו של אפרים. הרי זו הזדמנות שאין ערוך לה: לראות בהתפתחותו של ילד ארץ ישראלי [...] בכלל ושל אפרים בפרט. אין לשכוח שלנוער היהודי בגולה אינם נהירים הערכים עליהם חונכו בני הארץ ובפרט הדור של מלחמת השחרור.⁵⁵

הספר היה נדבך נוסף בבניית דמותה של גובר כסמל של אם ציונית אידאלית, ובדומה לספרי הנצחה אחרים סייע למיצובה של המחברת כמייצגת האתוס הלאומי, וזיכה אותה בכבוד וביוקרה.⁵⁶

אפשר לראות, אם כן, שגובר לא הפרידה בין האימהות הפרטית ובין האימהות הציבורית האידאולוגית. היא הביאה את הערכים הציוניים אל הספרה הביתית, ובד בבד העבירה את תכניה של הספרה הביתית החוצה והשתמשה בהם ככלי מחנך. גם עירוב זה, כמו ההישענות על האידאולוגיה הציונית, קידם את מיצובה של גובר כסמל האם האידאולוגית, שמצדיקה את נפילת בניה למען הגשמת החזון הציוני ומקבלת עליה את השכול. מעמדה של גובר כאם ציונית לאומית לאחר השכול הוא שעזר לה ליצוק משמעות לחייה.

עם השנים, כחלק משינוי ערכים כולל במדינה, ובין היתר מעבר מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם, חל כרסום באידאולוגיה הציונית; שינוי זה עלה על פני השטח

54 סיון, דור תש"ח (לעיל, הערה 41), עמ' 198–200; ויצטום (לעיל, הערה 7), עמ' 117; על פרקטיקות ההנצחה המגוונות, ממוסדות ושלא ממוסדות, ראו: M. Weiss, 'Bereavement, Commemoration, and Collective Identity in Contemporary Israeli Society', *The Anthropological Quarterly*, 41, 3 (1997), pp. 91–101.

כאב פרטי וזיכרון ציבורי (לעיל, הערה 20), עמ' 190–191.

55 גובר, רק שביל (לעיל, הערה 16), עמ' 121; ויצטום ומלקינסון (לעיל, הערה 41), עמ' 231, 241; סיון, כאב פרטי וזיכרון ציבורי, שם, עמ' 184; וייס, שם, עמ' 99.

56 אלמוג (לעיל, הערה 23), עמ' 73; סיון, ההורה השכול כקרבן חי (לעיל, הערה 41), עמ' 80.

בעקבות מלחמת לבנון.⁵⁷ מאחר שמלחמת לבנון וקרבותיה נתפסו כבלתי מוצדקים, הורים שכולים רבים, ובהם דבירי, לא קיבלו את הצידוק למות הבנים, לא היו מוכנים לתפוס את השכול כהקרבה ואף לא מצאו נחמה באבל הלאומי, הקולקטיבי, הציבורי והממוסד ובאתוס של 'קרבת מוצדק'.⁵⁸ כחלק משינוי ערכים זה השתנתה האידאולוגיה סביב האימהות. האם שמחנת את ילדיה להקרבה לא שימשה עוד סמל ודוגמה לאימהות ה'נכונה'. למעשה, כחלק מהמעבר לאינדיווידואליזם ועקב ירידת מעמדה של הציונות הקולקטיבית, האימהות בכלל נעשתה מגויסת פחות לצורכי הקולקטיב (שמעמדו ירד ממילא) ואינדיווידואלית יותר באופייה.⁵⁹

אף שבשנים האחרונות ליצירתה ולכתבתה של גובר שינוי הערכים בתרבות הישראלית כבר החל, ספריה כמעט אינם משקפים תהליך זה, וודאי שאין בהם כל מחאה או ערעור על האתוס הציוני ועל צדקת ההקרבה למען המולדת.⁶⁰ אין כל ודאות שגובר הייתה ערה לתהליך התערעורתו של האתוס הציוני. היא נפטרה בשנת 1981, ובשנים שבהן עדיין כתבה תהליך זה לא היה עמוק מאוד או גלוי מאוד, ומן הסתם לא ניתנה לו לגיטימיות בסביבה החברתית שלה (אם כי גובר

57 בנוגע למלחמות שבין מלחמת תש"ח – שלגבי צדקתה היה ועדיין יש קונסנזוס – ובין מלחמת לבנון (היינו, מלחמת ששת הימים, מלחמת ההתשה, מלחמת יום כיפור) אין קונסנזוס מלא וקולות ביקורתיים נשמעים לגבי נחיצותן, כולן או חלקן.

58 שינוי הערכים בחברה הישראלית הוא נושא רחב ורב-פנים, שנחקר רבות; דיון מקיף בו חורג ממאמרי זה. לדיון במאפייני השינוי, בעיקר בשינוי בתפיסה הביטחונית, סיבותיו, התהליכים הקשורים בו, מועד התרחשותו וכו', ראו: ר' רוזנטל, לבנון: המלחמה האחרת, תל-אביב 1983, עמ' 9; בן אליעזר, האם מתהווה חברה אזרחית בישראל (לעיל, הערה 23), עמ' 65; ח' צוקרמן – בראלי וט' בנסקי, "הורים נגד שתיקה": תנאים ותהליכים המובילים לצמיחת תנועת מחאה, מגמות, לב, 1 (1989), עמ' 33, 38; ויצטום ומלקינסון (לעיל, הערה 41), עמ' 231, 241–242; ברונשטיין (לעיל, הערה 41), עמ' 185, 198; זרובבל (לעיל, הערה 25), עמ' 93; ג' דורון וא' לבל, פוליטיקה של שכול, תל-אביב 2003, עמ' 202; רוזנטל (לעיל, הערה 41), עמ' 7–8, 41–42; ע' אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, א, חיפה ואור-יהודה 2004, עמ' 498; סיון, כאב פרטי וזיכרון ציבורי (לעיל, הערה 20), עמ' 201.

עם זאת, אף שאתוס השכול כבר אינו נתפס כמובן מאליו ואינו מוסכם על כל הציבור, הוא עדיין קיים ונוכח בחברה הישראלית, ובצד מגמות של ערעור עליו ומתן ביטוי גובר לאבל האישי, יש ציפייה שההורה השכול ימלא תפקיד חברתי ויהיה סמל של ערכים לאומיים.

59 א' למדן, משתיקה לזעקה לדיבור: שלשה דורות של אימהות בקיבוץ, רמת אפעל 2004, עמ' 251.

60 נושא אחד שבו אפשר למצוא שינוי כלשהו בעמדותיה של גובר במהלך השנים הוא היחס לעולים. הרחבה בעניין זה חורגת מתחומי מאמר זה.

הייתה ערה ללא ספק לשבר בעקבות מלחמת יום כיפור). מאחר שהייתה אדם 'ממסדי' מאוד, יש להניח שגם אילו נחשפה לתהליך זה, לא בקלות הייתה מצטרפת לקולות החדשים שנשמעו, קולות שהיו עלולים לערער את כל מערכת הערכים שעל פיה חינכה את בניה, שלאורה עיצבה את זהותה ושבשלה הפכה לסמל.

עמדותיה של דבירי, לעומת זאת, משקפות את שינוי הערכים בחברה הישראלית, בין היתר ביחס לאימהות. בעניין זה ייתכן שהיא הושפעה גם מתפיסות פמיניסטיות שהחלו להתבסס בארץ בשנות השבעים של המאה העשרים, השנים שבהן הפכה לאם. האידאולוגיה הפמיניסטית שרווחה בשנות השבעים, המכונה 'הפמיניזם הליברלי', דגלה בשוויון בספרה הציבורית. לספרה הפרטית – הבית והמשפחה – היה בה תפקיד מזערי, אם בכלל.⁶¹

לכן לא מפתיע שבניגוד לגובר דבירי הפרידה בין האימהות הפרטית ובין פעילותה בספרה הציבורית. אימהותה הפרטית לא נחשפה בכתבתה; דבר, כמעט, אינו ידוע על חוויותיה, תחושותיה וזהותה כאם, על המסרים החינוכיים שהועברו בבית, על הערכים שהודגשו, על ההווי המשפחתי, על חוויות ההיריון הלידה. מעט מאוד ידוע על היחסים בינה ובין ילדיה בעבר או בהווה.

להבדיל מגובר, דבירי לא נשענה על אישיותו של יוני ובוודאי לא על גבורתו או על תכונות ייחודיות לו כדי למקם עצמה בתודעה הציבורית. מהקטעים המעטים שכתבה על יוני מצטיירת דמות של נער פשוט, שלא היה מעורב באירועים דרמטיים ולא היה בעל ערכים נשגבים. נער שאינו דומה בשום צורה לצבר: 'סתם ילד בן עשרים שעושה שטויות וצובע את החדר בכחול מזעזע וגרבינו מסריחות מריח מגעיל של נעליים צבאיות. ילד קצת טמבל לפעמים'.⁶² תיאורו של יוני כמי שאינו תואם את דמות הצבר אינו מפתיע, מאחר שדבירי היא בת לדור שלא גדל

61 א' קמיר, פמיניזם, זכויות ומשפט, ירושלים 2002, עמ' 52; M. Hirsh, 'Feminism at the Maternal Divide', ג'טר, אורלק וטיילור (לעיל, הערה 22), עמ' 352, 355; R. Tong, *Feminist Thought*, London 1989, p. 2; א' פרידמן, 'על פמיניזם, נשיות וכוח של נשים בישראל', ח' הרצוג, ד' יזרעאלי וא' פרידמן (עורכות), מין, מגדר, פוליטיקה, תל-אביב 1999, עמ' 20, 25–28. פרידמן מביאה מחקרים שנמצא בהם כי נשים ישראליות מסכימות בדרך כלל עם התפיסות הפמיניסטיות, אך מתנגדות להגדרת עצמן כנשים פמיניסטיות.

62 מ' דבירי, 'סליחה שאני לא כותבת על הבחירות', מעריב, 31.1.2003.

על ערכיה ועל סמליה של הציונות המוקדמת. אולם בקלות אפשר היה לתאר את יוני כ'צבר', כנער שאינו שונה מאוד מאפרים בנה של גובר. יוני היה חניך מצטיין בצבא וחדור אידאליים. הוא יכול היה לבחור לשרת בכל מקום ובחר להגיע ללבנון, כי חשב שמלחמה היא הרפתקה. בהמשך שירותו בחר לחזור ללבנון אף שעל פי נוהלי הצבא היה זכאי ל'רענון' במקום אחר, והאמין שכך הוא משרת את המדינה.⁶³ מתיאוריה של דבירי את דמותו של יוני לא משתמעות גאווה ובוודאי לא השלמה. מדבריה עולים אירוניה, עצב ואפילו כעס. סירובה של דבירי לנקוט את רטוריקת ההרואיות והקדושה ותיאוריה את יוני כנער מן השורה עולים בקנה אחד עם התערערות מעמדו של אתוס השכול, באותה מידה ששימושה של גובר ברטוריקה זו עולה בקנה אחד עם מעמדו של אתוס השכול בתקופתה.

בניגוד לגובר, שאימצה את דמות האם הציונית המקריבה, דבירי מצהירה שהיא מתנגדת לתיוגה כ'אם שכולה': 'אם שכולה זה לא המקצוע שלי, זה המצב שלי. המצב שאני נקלעתי אליו. האסון שלי, אם תרצו [...] תכתבו עיתונאית, סופרת, מה שאתם רוצים, רק לא אם שכולה [...] אם שכולה זה לא מקצועי'.⁶⁴

באופן שעולה בקנה אחד עם 'פרטיות' השכול של דבירי, היא אמנם התרגשה מהמחווה האישית של קריאת בית הכנסת השכונתי 'דביר יהונתן' על שם בנה, וציינה שבית הכנסת יקר ללבה,⁶⁵ אך בהנצחה הממוסדת לא מצאה משמעות: 'שמך מופיע גם על קיר הנופלים בגלילות, באתר הממוחשב בכנסת, ובספרי "יד לבנים". שם אחד מני רבים. אבל כשאני ואבא, מיכל ואייל, נלך לעולמנו, דינך, כדין כל המתים, להישכח'.⁶⁶ דבירי גם לא מצאה טעם בטקסי זיכרון פומביים ולא חשה צורך בהם, משום שלדבריה היא ממילא זוכרת את בנה, ולאחרים הטקס אינו אלא מטרד.⁶⁷ עמדתה זו מבטאת את הערכים האינדיווידואליים של התקופה, את התערערות מעמדו של אתוס השכול הקולקטיבי בציבור ואת הרצון

63 דברים שאמרו בני הזוג דבירי בסרט הטלוויזיה 'למען הילדים' (לעיל, הערה 2).

64 מ' דבירי, הרצאה במכון ון-ליר, ירושלים, 29.5.2003.

65 מ' דבירי, 'עכברת העיר ועכברת הכפר', מעריב, 17.1.2002.

66 מ' דבירי, 'פרידה', מעריב, 30.5.2000.

67 מ' דבירי, 'דמים בדמים נגעו', מעריב, 4.4.2000.

הגובר של פרטים ומשפחות לתת ביטוי אישי לשכול – מגמה שמתגברת מאז מלחמת לבנון הראשונה.⁶⁸

עם זאת, בפעילותה הציבורית לא היססה דבירי להישען על האימהות עצמה, בלי להיזקק לדמותו של בנה, ולהשתמש בטיעונים בדבר סגולותיהן המיוחדות של האימהות. העובדה שהיא אם שכולה היא שהניעה אותה לפעולה ציבורית, ובאמצעותה עיצבה לה זהות ונקטה פעולות בעלות משמעות. דבירי הצטרפה לארגון 'ארבע אמהות' בשנת 1998, לאחר נפילת יוני בנה, והייתה לאחת מהפעילות הבולטות במאבק למען היציאה מלבנון. ארגון זה, שהיה הבולט והמוביל בארגוני המחאה בשנות התשעים, החל את פעילותו בחודש יולי 1997. כאשר הצטרפה אליו דבירי היה המאבק הציבורי בעיצומו וזכה לתמיכה וללגיטימציה רחבות בציבור.⁶⁹ כמו ארגוני שלום אחרים וכפי ששמו מעיד עליו,⁷⁰ השתמש הארגון באימהות לשם העברת מסריו ונשען בפעילותו על טיעונים אימהיים. גם דבירי קידמה בהתבטאויותיה את העמדה שלנשים, ובמיוחד לאימהות, יש הכוח להשמיע את קול ההיגיון והשלום: 'אנחנו מיליוני האמהות והנשים במדינת ישראל חייבות להתלכד לחבורה גדולה שתשים מחסום לנהרות השגעון ולזילות החיים'.⁷¹

נוסף על פעילותן האידאולוגית-פוליטית, מצאו גם גובר וגם דבירי דרכים לשמר ואף להרחיב את הזהות האימהית שלהן לאחר נפילת בניהן, ללא קשר לשכול. תהליך זה מצביע על מרכזיותה של האימהות בחייהן של שתי הנשים. גובר הסבירה: 'לא היה עוד ביכולתי ללדת ילדים. אבל לאהוב אותם – לכך יש לי עדיין כוח ורצון'.⁷² בזכות מעורבותה במגוון תחומים במרחב הציבורי ובבית פנימה,

68 סיון, ההורה השכול כקרבן חי (לעיל, הערה 41), עמ' 83; הנ"ל, דור תש"ח (לעיל, הערה 41), עמ' 199; הנ"ל, כאב פרטי וזיכרון ציבורי (לעיל, הערה 20), עמ' 195.

69 רזונטל (לעיל, הערה 41), עמ' 95, 97, 107; בן אליעזר, האם מתהווה חברה אזרחית בישראל (לעיל, הערה 23), עמ' 74. על ארגון 'ארבע אמהות' ראו: <http://www.4mothers.org.il/peilut/tnuat.htm>.

70 א' גלבולום, 'נשים בזמן מלחמה ושלום', זמנים, 61 (1998), עמ' 16; רודיק (לעיל, הערה 22), עמ' 378-379; אנלו (לעיל, הערה 23), עמ' 255.

71 מ' דבירי, 'מליון אמהות', מעריב, 14.6.2000.

72 גובר, רק שביל (לעיל, הערה 16), עמ' 54-55.

היא יצרה מעין 'אימהות מורחבת', שהיו לה, שוב, פן אידאולוגי ופן אישי. גם דברי פעלה במרחב הציבורי, בין היתר למען ילדים.⁷³

לכל אחת מהנשים היה קול אימהי אחר. אימהותה של גובר היא אימהות מיליטריסטית, ברוח הגדרתה של סינתיה אנלו⁷⁴ – אימהות המשרתת את היעד הלאומי-הממסדי; על פי הגדרותיה של אותה חוקרת, אימהותה של דברי היא אימהות של שלום, הקוראת תיגר על התפיסה הביטחונית. גם פעילויותיהן של שתי הנשים, המקושרות באופן ישיר לאימהות, תומכות במטרות שונות. הקול האימהי השונה והמטרות השונות מובנים לנוכח ההבדלים הגדולים בנסיבות החיים ובערכים שרווחו בתקופות שבהן פעלו שתי הנשים, והם מחזקים את הטיעון שאת 'המחשבה האימהית' יש לבדוק ואפשר להבין רק בהקשרה המקומי והתרבותי. העובדה שהן גובר והן דברי נשענו על האימהות, זו כדי לקדם מטרות ממסדיות לאומיות וזו כדי לקדם שלום, ממחישה עד כמה השימוש באימהות והפוליטיקה האימהית הם ורסטיליים, תלויי הקשר ומושפעים מנסיבות תרבותיות, היסטוריות ופוליטיות.

ה'אין': השכול והאבל

בצד ה'יש' בחיי שתי הנשים – האימהות, שהמריצה אותן לפעולה, מצוי ה'אין' – החוסר והאבדן, אשר גובר ודברי התמודדו עמו, כל אחת מהן במסגרת התרבותית הרלוונטית לה. כאן לכאורה התהפכו היוצרות: גובר, שכתבה טקסטים רבים כל כך על האימהות האישית שלה, הצניעה את אבלה, ואילו דברי, שהצניעה את אימהותה הפרטית, נתנה דרור לתחושות הכאב וביטאה אותן בציבור.

היפוך זה עולה בקנה אחד עם המוסכמות והציפיות החברתיות שכל אחת מהנשים נחשפה להן. בתקופתה של גובר היה נהוג 'אבל ממושטר', היינו תחימה של הנסיבות והזמנים שבהם ביטוי האבל בפומבי נחשב לגיטימי, ודרישה לאיפוק ולכיסוי בהזדמנויות אחרות. זה היה אחד הכלים המרכזיים לביסוס של אתוס השכול וליצירת תחושה של אחדות העם ושל השתתפות בכאב המשפחות

73 ראו פירוט תמציתי בחלק הביוגרפי.

74 לשימוש המגוון באימהות לצרכים פוליטיים שונים ראו לעיל, הערה 25.

השכולות.⁷⁵ כפי שהוצג לעיל, גובר אימצה את ערכי הממסד, פעלה על פי הנורמות של תקופתה וצייתה לדרישה לאיפוק, לפחות בספרה הציבורית. ביטויי הכאב שהרשתה לעצמה להפגין היו מועטים, ובדרך כלל הובעו לצדם רגשות הצדקה והשלמה. שבוע לאחר נפילתו של אפרים כתבה לידידתה אלפר: 'אנו עוצרים את הדמעות, ידענו מה הסכנות הצפויות בדרך בה הולכים הבנים. הן ביסוד חינוכם הנחנו כי אם כל חטאת היא החולשה. אך הלב אינו משלים עם העובדה שהוא איננו עוד ולא השאיר אחריו דבר מלבד אגדה יפה: היה היה אפרים'.⁷⁶ אך כאשר התבוננה ביוגוס של הורים שכולים אחרים הסירה מעט את הגנת האיפוק. כאשר צפתה בביטויי אבל גלויים של זוג הורים מאנדלוסיה ששכלו את בנם במלחמת תש"ח הרשתה לעצמה לבכות: 'הודיתי לאלוהים שלא חרב עוד מקור דמעותיי ושלא נשלל ממני עדיין החסד הזה'.⁷⁷ גובר בוודאי חשה הזדהות עם אותם הורים, אך ייתכן שהרשתה לעצמה לבכות משום שבמקרה זה לא נדרשה להיות 'השחקנית הראשית' בתפקיד האם השכולה. מכל מקום, זו הייתה הפוגה קצרה בלבד, והיא חזרה לדפוס הנורמטיבי בתקופתה, שבו אין להורה השכול לגיטימציה לשקוע בכאב הפרטי: 'לא היתה כל אפשרות להתמסר ליגון הפרטי כי המערכה נמשכה ועדיין היא נמשכת'.⁷⁸

ביטויי רגש נוספים של גובר התרחשו רק במפגשים בעלי אופי אישי יותר, בהזדמנויות שבהן נשים היו בינן לבין עצמן, הרשו לעצמן לבטא את כאבן ולא התאפקו מלבכות.⁷⁹ במכתב פרטי שכתבה לחברתה, ובו סיפרה על ביקור של חברותיה, גם הן אימהות שכולות, ביום השנה לנפילת אפרים, תיארה גם איפוק, גם שימוש בצידוק הציוני למוות בקרב וגם ביטויי חז, ישיר ותמציתי של הכאב: 'ומצאתן אותי לשבת גלמודה על הריסות אשרי וכל שלושת הלבבות שתתו דם. איך לדבר על כך במלים? יהי רצון שעל קרקע זו הרוויה דם ויזע יגדל דור חדש הראוי להיות יורשם של בנינו'.⁸⁰ עם זאת, לא נכון לתפוס את האבל הדומם רק

75 אלמוג (לעיל, הערה 23), עמ' 226–338; ויצטום ומלקינסון (לעיל, הערה 41), עמ' 231, 241–242; וייס (לעיל, הערה 54), עמ' 93; דורון ולבל (לעיל, הערה 58), עמ' 199–200; ר' פלוריאן, א' כשר ור' מלקינסון, "התייחסות הפרט הצבור והתקשורת למשפחות שכולות בישראל": סקר דעת קהל 2000, מגמות, מ, 2 (2000), עמ' 295; טמיר (לעיל, הערה 5), עמ' 225.

76 מכתב מיום 3.4.1948, גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 65.

77 שם, עמ' 84.

78 גובר, רק שביל (לעיל, הערה 16), עמ' 54.

79 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 87.

80 מכתב הנושא את התאריך 10.12, וכפי הנראה נכתב בשנת 1949; אצ"מ A/497, תיק 17.

כתוצאה של תכתיב חברתי; הוא גם תגובה לעצמת המהלומה – נפילתם של שני בנים בפרק זמן קצר כל כך: 'פתאום בא רפיון רוח והרגשה שכל המלים הן חולין, אין להביע את הלוחץ על הלב לא במלים לא בדמעות'.⁸¹

עצמת המהלומה הביאה גם להתרחקות בני הכפר מהמשפחה האבלה, וגובר חוותה בדידות רבה. תחושה זו משותפת להורים שכולים רבים למרות המסרים בדבר שותפות הגורל, ולמעשה רבים מהם חשים שמדובר ברטוריקה בלבד, שאין בה נחמה אמיתית.⁸² אפשר שגובר חשה אי-נוחות מול המציאות שלא עלתה בקנה אחד עם הרטוריקה, אך לא יכלה להביע מצוקה זו בגלוי שמא תתפרש כערעור על ערכי החברה.⁸³ ההסבר שנתנה לתחושת הבדידות מגשר על הפער בין הדיבורים למעשים באופן שאינו מערער על הרטוריקה, מחזק את היות הבנים ומשפחתם חלק מאליטה נבחרת ומובילה ואף יוצר סולידריות מדומיינת של החברה עם משפחת הנופל:

אנו בודדים בהחלט, על אף זאת שבמשך כל השנים ריכזנו את עיקר החיים החברתיים במקום הזה, וכיוון שאין לחשוש כאילו יש לציבור משהו נגדנו – צריך להניח שהאנשים נדהמו מכובד האסון ואולי גם יש בזה בטוי אילם – כמו שהיה בכפר בילו בשעת הליכתי לצבא – של אי רצון כללי מגודל הקרבן. וכמו אז כך עכשו, קיבלה עליה המשפחה את כל התוצאות, ומקבלת את היסורים באהבה, בהכרה ברורה שכל מתת – תמעט, כל קרבן – לא רב.⁸⁴

כיוון שדברי לא חשה מחויבות לנורמות של אתוס השכול, היא גם לא חשה מחויבות לקוד של 'אבל ממושטר'. בכתיבתה הרגשית, הציורית והסוערת ביטאה את חוויית השכול הפרטית שלה: 'היום שבו מת יוני בני היה, לזמן מה, גם יום מותי שלי, היום שבו בא אל סופו העולם הפרטי שלי, ולגבי דידי גם סוף העולם

81 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 79.

82 ויצטום ומלקינסון (לעיל, הערה 41), עמ' 243; סיון, ההורה השכול כקרבן חי (לעיל, הערה 41),

עמ' 80; רוזנטל (לעיל, הערה 41), עמ' 75.

83 סיון, שם, עמ' 73, 80.

84 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 79.

בכלל'.⁸⁵ דבירי הסבירה שהשכול נוכח תמיד בחייה, והיא אינה יכולה להתחמק מהכאב; בניגוד לגובר, היא נתנה לו ביטוי: 'כל יום שעובר הוא מת לי עוד קצת'.⁸⁶

דבירי הציגה את השכול באמצעות תיאור ההתנסות הפיזית והחוויה הגופנית שעברה: 'אני זוכרת את התחושה הגופנית באותו הרגע. זה היה כמו גל של חום וקור שנכנס בתוך הגוף [...] והכאב, בהתחלה הוא הרי ממש פיזי: כמו סכין שננעצת מבפנים, סכין קרה בתוך הלב. אומרים כאב לב, וכן, הלב כואב. ממש'.⁸⁷ לטענתה, המראה והתפקוד הגופני שלה השתנו: 'בזמן הלוויה ובתוך השבעה כבר רואים [...] הגוף משתנה: השיער נהיה פתאום מדובלל, הצבע של העור הופך לאפור־צהוב, העיניים נהיות מימיות'.⁸⁸ הגוף עצמו אף הוא הרגיש מת: 'ואני זוכרת לפעמים מצבים שהייתי צריכה כמעט "להגיד" לתאים של הגוף שלי "תזוזו". מצבים אוטומטיים כמו להזיז יד או רגל פסקו מלהיות אוטומטיים. יש שיבוש טוטאלי של מערכות הגוף'.⁸⁹ דבירי, שכאמור לא חשה מחויבת לערכי אתוס השכול, ביטאה באופן בוטה, ישיר, אירוני וכואב את הבדידות ואת הפער בין הרטוריקה בדבר שותפות הגורל ובין המציאות: 'אני לא מאמינה למי שאומר "כל העם אתך" [...] זה מס שהעם משלם ומאוד שמח שקרה לי ולא לעם'.⁹⁰

בצד הבדידות, ואולי דווקא בגללה, ניכר שדבירי חשה צורך להדגיש את התשתית התרבותית המשותפת לה ולקהל קוראיה: 'דופקים בדלת. משלחת מטעם קצין העיר. היא מונה שלושה אנשים: רופא ושני לובשי מדים';⁹¹ 'באותה שעה עוד נמנמתי לי בכיף על הספה בסלון, מנסה להתאושש מיום הזיכרון ומיום העצמאות, ומתכוננת ליום חדש'.⁹² רק לקהל ישראלי ברורות המשמעויות של משלחת מקצין העיר ושל הצורך 'להתאושש' מיום הזיכרון. ייתכן שדבירי הדגישה תשתית משותפת זו כדי למזער את הניכור שחשה מול החברה, למתן התנגדויות למחאתה הפוליטית ולגשר על מתחים בין חלקים בחברה ובינה.

85 מ' דבירי, 'לא אגיע לבית הקברות', מעריב, 1.5.2003.

86 דבירי, סליחה שאני לא כותבת על הבחירות (לעיל, הערה 62).

87 דבירי, הרצאה במכון ון-ליר (לעיל, הערה 64).

88 שם.

89 שם.

90 מ' דבירי, מתוך ראיונות שערכתי עמה בחודשים מרס ומאי 2004.

91 מ' דבירי, 'מחכים לקצין העיר', מעריב, 2.2.2000.

92 מ' דבירי, 'מהו אושר', מעריב, 15.5.2003.

מקובל לאפיין את דפוס האבל המאופק, המתוחם בזמן ובמקום, שאימצה גובר, כדפוס גברי. ניגודו הוא דפוס אשר מאפשר הבעת רגשות, המצוי אצל דבירי, ומקובל להגדירו כדפוס נשי.⁹³ אפיון כזה הוא המשך ישיר של ראיית הציונות כאידאולוגיה גברית;⁹⁴ מי שנפל חלל במאבק על האידאליים ראוי שיתאבלו עליו באופן 'גברי'. הציווי להפגין אבל מאופק לא חל רק על האבות השכולים; גם האימהות נדרשות לאיפוק, ודרישה זו עולה בקנה אחד עם הציפייה מהנשים שרצו להיות פעילות בהווה הציונית לאמץ את נורמות הביטוי וההתנהגות ה'גבריות' של הציונות. הנשים הרשו לעצמן חריגה מהנורמות רק כאשר היו בינן לבין עצמן ולא ב'תפקיד' לאומי. גובר אכן אימצה את דפוס האבל הגברי בספרה הציבורית וחרגה ממנו רק לעתים רחוקות, בנסיבות 'ציבוריות' פחות. ייתכן שגובר לא נתנה דעתה לסיבה לכך שנקטה גינוני אבל שונים בכל אחת מהספרות, וייתכן שהייתה מודעת לחוסר יכולתה להפגין דפוס נשי של אבל בספרה הציבורית. אולי לא ראתה דרך להתמודד עם קושי זה באופן ישיר או לא רצתה בכך, אולי חששה שאם תחרוג מהמצופה ממנה תיפגם התדמית המושלמת שביקשה ליצור, הן של האידאולוגיה הציונית והן שלה כמי שפועלת לקידומה.

על פי חלוקה זו של דפוס האבל יש שיאמרו שביטויי האבל של דבירי – הפנייה לתיאורי הגוף, הצעקה – עולים בקנה אחד עם דפוס האבל שמקובל להגדירו בספרות המחקרית כדפוס נשי. יהודית באומל חקרה אנדרטאות הנצחה ציבוריות ומצאה שבשנים האחרונות היה בישראל מספר רב יחסית של אנדרטאות שהנציחו אימהות שמבכות את ילדיהן (לטענתה רק לנשים יש לגיטימציה להתאבל בפומבי), לעומת דמויות של נשים פעילות ולוחמות, שהיו נפוצות יותר בשנות המדינה הראשונות. באומל סבורה שהתופעה מצביעה על מגדורה הגדל והולך של האישה בישראל ועל תהליך מתמשך של הדרת הנשים מהשיח הלאומי והתרחקות מאתוס השוויון הסוציאליסטי.⁹⁵ אני מבקשת להציע פרשנות נוספת, שלפיה האם הבוכייה אינה משקפת את הדרת הנשים מהשיח הלאומי אלא את הלגיטימציה הגוברת להתאבל בפומבי – לגיטימציה שמבטאת, בין היתר, את

93 ג' לחמן מוסה, הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם, תרגם ע' שמיר, תל-אביב 1993, עמ' 71; ד' קפלן, 'הבניית רגשות של לחימה כאתר מרכזי של "לאומיות"', סוציולוגיה ישראלית, ה' (2003), עמ' 50. כמו כן ראו: ח' נוה, בשבי האבל, תל-אביב 1993.

94 ראו לעיל, הערה 25.

95 באומל (לעיל, הערה 25), עמ' 453.

הערעור על אתוס השכול ועל האיפוק שהתחייב ממנו. כשם שאימוצה של גובר את קוד האבל המאופק אינו מצביע בהכרח על אימוץ דפוס אבל גברי, כך החופש שחשה דבירי לבטא תחושות רגש וגוף אינו בהכרח אימוץ של דפוס אבל נשי. כל אחת מהן פעלה על פי מה שהיה לגיטימי ונורמטיבי במסגרת התרבותית הרלוונטית לתקופתה. בתרבות של היום, שבה יש לרגשות מקום רב יותר מבעבר,⁹⁶ אך טבעי הוא שיינתן ביטוי רגשי ופומבי לכאב שבשכול, כאב המשותף לנשים ולגברים כאחד. נכון שבמחקרה של באומל על ההנצחות באנדרטאות הנשים הן שהוצגו כבוכות ומתאבלות ולא הגברים, אך ייתכן שמצב זה מצביע על פער בין המסר הממסדי ובין המציאות: ברמת הממסד עדיין אין קבלה מלאה של ביטויי אבל רגשיים על ידי גברים, שכן הם אמורים להיות לוחמים ו'חזקים', אך בפועל אנו עדים, בציבור הרחב ובתקשורת, לביטויים כאלה גם מצדם של גברים.

הן גובר והן דבירי בחרו את דפוס האבל לא רק על פי הפרקטיקות המקובלות בתקופתן אלא גם בהתאם לאופן שבו ביקשו לעצב את דמותן הציבורית. האימהות הממסדית והצדקת הקרבן של גובר הובילו בהכרח לביטויי אבל מאופקים ונדירים. דבירי, שלא הצדיקה את הקרבן, יכלה להרשות לעצמה לבטא את אבלה באופן חושפני, ציורי ורגשי, תוך שימוש בתיאורי גוף רבים, וכך להדגיש את מחאתה.

עם זאת, לא נכון לתפוס את התנהגותן של גובר ושל דבירי בעניין זה כשני קטבים. בטקסטים של שתי הנשים יש התבטאויות שאינן עולות בקנה אחד עם דפוס האבל שבחרו. גובר מרשה לעצמה להביע יגון וכאב בסביבה בטוחה ופרטית (בין נשים, במכתב לחברתה), בנסיבות שבהן היא חשה שתגובותיה אינן מערערות על אתוס השכול ועל החזון הצינוני; דבירי אינה מתכחשת לחלוטין לדפוס האבל המאופק, והחירות שהיא נוטלת לעצמה להביע אבל אחר היא חלקית, בכתיבה ובהיותה בד' אמות.

חיים של משמעות אחרי השכול

לסיכום, אראה להלן כיצד מתוך הזהות האימהית, ההתמודדות עם השכול והדיאלוג עם ערכי התקופה יצרו שתי הנשים חיים של משמעות.

96 למדן (לעיל, הערה 59), עמ' 249; ברונשטיין (לעיל, הערה 41), עמ' 198.

שכול עלול להחריב על האבל את עולמו; כל מערכת הערכים שעל פיה חיה גובר עלולה הייתה להתמוטט: 'מפעל חיי מונח הרוס לרגלי ועלי להציל מן המפולת כל מה שעוד ראוי לחיות שלא ניקבר מתחת להריסות'.⁹⁷ היא התמודדה עם סכנה זו על ידי מציאת משמעות וטעם לחייה דווקא בהמשך המחויבות שלה לרעיון הציוני, שלאור ערכיו חיה גם קודם לשכול. פעילותה של גובר בזירה הציבורית, שלא הייתה לה מקום חדש לחלוטין שכן גם לפני השכול היא הייתה מעורבת בה, התעצמה לאחר השכול. הריקנות והחשש שמא לא יהיה עוד טעם לחייה – תחושות שחשה בתקופה הראשונה לאחר השכול (כפי שכתבה בחודש אוקטובר 1948 לידידתה רבקה אלפר),⁹⁸ התחלפו בתחושת הישג וסיפוק: 'אשרינו שהיתה זו חרדת שוא, לא נשארנו כה דלים וריקים ועוד רב היה לנו לתת'.⁹⁹

כפי שנדרש על פי ערכי התקופה, עשייתה של גובר הייתה למען הקולקטיב. הן העשייה החינוכית וההתנדבותית והן הכתיבה פנו לציבור. לא מפתיע, לפיכך, שגובר לא ביטאה תחושה של הצלחה אישית, ועם זאת היא הייתה גאה בעמידתה בראש המחנה: 'השתדלנו תמיד עד כמה שזו עלה בדינו לחיות עם התקופה בה נגזר עלינו להולד ולא להיגרר אחריה בעל כרחנו',¹⁰⁰ ובהיותה דוגמה ומופת לאחרים: 'איך אחרת לשקול את אישיות של האדם אם לא לפי עומס החובה שהוא מוכן להטיל על עצמו'.¹⁰¹ את המשמעות לחייה מצאה גובר, אם כן, הן בעשייה האידאולוגית הציונית והן במעמדה כסמל של אימהות ציונית וכדמות מובילה ומשפיעה.

בחייה של דבירי הפך השכול את החיים על פיהם: קודם לשכול הייתה אישה פרטית לחלוטין, אך אחריו התחולל בחייה שינוי קיצוני והיא החלה בכתיבה ובפעילות ציבורית ו'בראה עצמה מחדש'. זו אולי הסיבה שבעוד שגובר ביקשה ליצור רצף אחד בחייה ולכן הרבתה לכתוב על החיים שלפני השכול, דבירי, שיצרה לעצמה חיים חדשים ואולי אפילו זהות חדשה, מיעטה לכתוב על תקופה זו. העובדה שהמשיכה בפעילותה הציבורית למען השלום גם לאחר שהמטרה הראשונית הושגה וצה"ל יצא מלבנון מצביעה לא רק על עומק מחויבותה לסדר

97 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 79.

98 שם, עמ' 78.

99 גובר, רק שביל (לעיל, הערה 16), עמ' 54.

100 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 78.

101 גובר, רק שביל (לעיל, הערה 16), עמ' 54.

היום האידאולוגי שקבעה לעצמה אלא גם על המשמעות שפעילות זו הקנתה לחייה לאחר השכול. להבדיל מגובר, דבירי, בהתנהגות התואמת את ההתמקדות בפרט וב'אני' שרווחה בתקופתה, אינה מסתירה את תחושות הסיפוק וההצלחה האישית שחשה מפעילותה: 'ואני הוכחתי את זה',¹⁰² העידה על תוצאות פעילותה למען היציאה מלבנון.

דבירי נהגה אחרת מגובר בתחום נוסף: גובר סיפרה את סיפורה כך שיתאים לנרטיב הציוני, וכמעט לא ביטאה תחושות או מחשבות שעשויות לנגוד אותו; דבירי ביטאה זה בצד זה גם את תחושת ההישג והעשייה וגם את תחושת החידלון והכאב: 'הקיץ הקץ על "הכל יהיה בסדר"', כי מאז שום דבר לא חזר להיות "בסדר" כמו פעם.¹⁰³ למעשה יש בכתבתה שני נרטיבים מקבילים, המשקפים פנים שונות באישיותה כפי שבחרה להציגה בציבור: הנרטיב של האישה המוחה והלוחמת, והנרטיב של האישה הכואבת שמבטאת את כאבה.

מכיוון שדבירי כתבה את הטקסטים במהלך שנים ספורות ומכיוון ששני הנרטיבים ושני הפנים באישיותה מקבילים זה לזה ולא מופיעים זה אחר זה, ברור שלא מדובר בהתפתחות על פני רצף של זמן. גם לא מדובר בחוסר קוהרנטיות בכתבתה, אלא במורכבות בדמותה ובזהותה לאחר השכול. מצד אחד השכול ריסק ושבר אותה ומצד אחר הוא חיזק אותה, ובעקבותיו התגלו בה כוחות חדשים. הפן האקטיבי באישיותה הוא אולי פיצוי על החוסר, על הבדידות ועל הכאב שחוותה, ומאפשר הענקת משמעות לחיים, שעלולים היו להפוך לחסרי כל משמעות. עם זאת, דבירי מרשה לעצמה לחוש ולבטא גם את החוסר והאבדן ולשתף את קהלה בתחושותיה.

שתי הנשים בחרו לפעול בזירה הציבורית, אולם במסגרת זו בחרה כל אחת מהן אפיקי פעולה אחרים. ודאי שלאישיותן היה משקל בבחירת אפיקים אלו. גובר הייתה אישה טוטלית: 'במקום שחייתי - חייתי כולי'.¹⁰⁴ היא ראתה הכול ב'שחור-לבן', צודק ושאינו צודק, ולא הרשתה לעצמה גוני ביניים. לפיכך, כאשר הפכה לסמל של אם שכולה המגלמת בדמותה את ערכי הציונות מילאה את תפקידה במלואו בלי להותיר מקום לפקפוקים, ספקות או דעות אחרות. אישיותה

102 דבירי, הרצאה במכון ון-ליר (לעיל, הערה 64).

103 דבירי, לא אגיע לבית הקברות (לעיל, הערה 85).

104 גובר, עם הבנים (לעיל, הערה 11), עמ' 33.

הקיצונית באה לידי ביטוי במעשיה, שהיו אף הם קיצוניים לא פעם. כשחשבה שיש הכרח בפעולה כלשהי, התמסרה לה כל כולה, גם אם הדבר גרר ביקורת. דבירי, לעומתה, כבעלת אישיות סובלנית ופלורליסטית יותר, אפשרה למורכבותה ולריבוי פניה להתגלות ונתנה ביטוי לעמדות ולרגשות שונים זה מזה ולעתים סותרים זה את זה. היא לא ניסתה ליישב סתירות בין הרטוריקה ובין המציאות; אדרבא, היא חשפה אותן בנחישות, כחלק ממחאתה. עם זאת, היא נתנה ביטוי לרבדים אחרים באישיותה, נוסף על המחאה. היא הרשתה לעצמה לאמץ גם עמדות אחרות, על פי העניין, ולא הייתה חרדה לשמירת תדמיתה.

ואולם הגורם המכריע בבחירת אפיקי הפעולה של שתי הנשים נעוץ באירועים ההיסטוריים שהתרחשו בשנים הרלוונטיות, אירועים אשר שינו ללא הכר את פניה של החברה ואף השפיעו השפעה מכרעת וישירה על חייהן. כל אחת מהנשים פעלה במתחם שיח לגיטימי לזמנה וקיימה יחסי גומלין עם החברה הסובבת אותה, שבמסגרתם גם הושפעה וגם השפיעה. גובר בנתה את דמותה כאם ציונית למופת, בהתאמה מוחלטת לנרטיב האחד והיחיד בתקופתה: החזון הציוני. בכתבתה באו לידי ביטוי שפע ערכים 'ממסדיים': ציונות, סוציאליזם, קולקטיביות ועשייה למען הכלל, הצדקת המלחמה וקידוש ההקרבה. דמות האם הציונית שגובר הציגה מלמדת על האידיאל הציוני הרצוי (לאו דווקא המצוי) ומהווה שופר לערכים שהאליטה הפוליטית והתרבותית של אותם ימים ביקשה להפיץ. דבירי הביעה בעיקר מחאה, אינדיווידואליות והתנגדות לקולקטיב, ועם זאת, בצד המחאה ניכרה בדבריה קבלה של הערכים הממסדיים. כתיבתה משקפת את ערכי חלק מהחברה הישראלית בהווה: ערעור על האתוס הציוני ההגמוני וחיפוש אחר ציונות המתאימה לזמננו, ירידת ערכו של הקולקטיב ועליית ערכו של הפרט, אהבה למדינה בצד ביקורת על התנהלותה, ביטחון בצדקת הדרך בצד פקפוקים, שייכות בצד זרות. דבירי הביעה ציניות כלפי סמליה של הציונות המוקדמת ולא קיבלה כדבר מובן מאליו סמלים ומיתוסים שבעבר נחשבו מקודשים, אך בדרכה שלה הייתה ציונית לא פחות מגובר.

בסיום התהליך המעגל נסגר והדרכים השונות הובילו למקום אחד: יצירת חיים של משמעות אחרי השכול. כך, בצורה שמשקפת את אישיותה ובמילים האופייניות לה, סיכמה כל אחת מהנשים את משמעות חייה לאחר השכול:

מנואלה דברי אמרה:

אבל 'אחרי', אחרי שנגעתי בתחתית ובמוות, אני יודעת להעריך יותר את החיים, וגם ליהנות יותר מהחיים, וגם ליצור יותר בחיים האלה. 'משהו' התפרץ מתוכי. מה זה ה'משהו'? אולי כוח, אולי היצירה.¹⁰⁵

ורבקה גובר כתבה:

מצבנו המיוחד חייב אותנו לתפוס את משמעות החיים בתור שליחות. חיים אשר שולם בעדם מחיר לא ישוער כיצד ניתן לחיותם אם לא בחזקת שליחות.¹⁰⁶

---

105 דברי, הרצאה במכון ון־ליר (לעיל, הערה 64).

106 גובר, רק שביל (לעיל, הערה 16), עמ' 55.